

To what extent does the phonetical parallelism differ from phonological parallelism in Azerbaijan and English?

Gulanbar Abbasova

Teacher at Baku State University, Philology, English

Baki, Azerbaijan

gulenbermuslumova@yahoo.com

Abstract

The article focuses on differences between phonological parallelism and phonetic parallel structure in the Azerbaijan and English languages. It analyzes how similar and different ways are possible in these notions. On the other hand, it also deals with the linguopoetic features of phonological and phonetic units in Azerbaijani and English. In order to differentiate these notions a closer insight to phonological parallelism is notably important. And sound patterning, rhythm and alliteration are noted as the main types of phonological parallelism. In the article these types of phonological parallelism have been illustrated with poetical samples of the stated languages. In order to learn linguopoetic features of phonological parallelism literary texts concerning on the types of phonological parallelism have been widely investigated.

In this article, we outline our attempts to address the question of the differences and similarities of phonetic and phonological parallelism in both languages using quantitative methods.

Key words: phonological parallelism, phonetic parallel structure, sound patterning, linguopoetic properties, rhythm, articulation.

Azərbaycan və ingilis dilində fonetik paralelizm fonoloji paralelizmdən nə dərəcədə fərqlənir?

Azərbaycan və ingilis dillərində “fonoloji paralelizmlər” anlayışı geniş yayılsa da, “fonetik paralellər” anlayışına hər iki dildə az rast gəlinir. İlk əvvəl bu iki termin arasındakı fərqin dərinliyinə varmaq və onların linqvopoetik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Poeziyada şeirlər və sözlər arasındakı səslə bağlı nüansların qarşılıqlı əlaqəsini göstərən və şeiriyyətdə nəzərə alınması lazım olan ən mühüm element fonoloji paralelizmlərdir. Fonoloji paralelizmlər eyni və yaxud oxşar səslərin təkrarıdır. Onlar səslərin paralelliyindən yaranır. İki növ fonoloji paralelizm var. İngilis ədəbiyyatında fonoloji paralelizmlərin ən çox işlənən növü qafiyə və alliterasiyanın timsalında hecanın əvvəlində və sonundakı kimi rəbitəli səslərin yığılıdır. Qafiyə və alliterasiyada individual səslər başqa individual səslərlə paralelləşir və ya kiçik rəbitəli

səs ahəngləşmələri öz növündən olan səslərlə paralelləşir. Şeirdə qafiyələrin əksəriyyəti sətrin sonunda özünü göstərsə də, bəzən bu sətrin daxilində paralel sözlərdən kənarda olmaqla da müşahidə edilə bilər. Bəzi ədəbi əsərlərdə sistemətik şəkildə inkişaf etmiş fonoloji paralelizmlərin başqa bir növü də mövcuddur. Bu səs ahəngləşməsi adlanan iki daha uzun və əlaqəsiz səslərin ardıcılığıdır.

Fonoloji paralelizmlərin meydana gəlməsində səs ahəngləşmələri böyük rol oynayır. Səs ahəngləşmələri sözlərdə dinləyici və oxucu tərəfindən bir-birinə zaman və məkan baxımından kifayət qədər yaxın olaraq qavranılan hecalar arasında exo formasında formalaşır (məsələn, bir-birinə yaxın və ya bir-biri ilə eyni sırada və müxtəlif sıralarda eyni yerdə). Ədəbi tənqidin yerli səs ahəngləşmələrinin xüsusi növlərinə aid edərək istifadə etdiyi müxtəlif adlar paralelizm və təkririn fərqli növləri üçün sadəcə şərti yarlıqdır. Exonun təbiəti uyğun hecaların C-V-C quruluşundakı elementlərin oxşar olduğuna işarə edərək tədqiq oluna bilər. Azərbaycan dilində səs ahəngləşmələrinin növləri fonetik səviyyədə bədii üslubun göstəriciləri kimi başa düşülür. Səs ahəngləşmələri özünü alliterasiya, assonans, konsonans, qafiyə, tərs qafiyə və pararaym səviyyəsində göstərir və fonoloji paralelizmlərin yaranmasını şərtləndirir.

Fonologiyanın vahidi fonem olmağı fonoloji paralelizmlərin araşdırılmasında diqqəti fonemlərə çəkir. Fonem dilin ən kiçik vahididir və müəyyən fərqləndirici əlamətləri var. Səhifədə sözləri oxuma prosesində biz səslərin əqli təmsilini (fonemləri) görüntülü işarələrə tərcümə edirik. İngilis dili səsləri təmsil edən və ya səsin xüsusi hallarını təmsil etməyə xidmət edən hərflərin olduğu “fonetik-alfabetik yazı”dan istifadə edir. Məsələn, “pin” sözündə “p” hərfi tək bir səs üçün dayanır (bu səsin fonetik yazılışını “p” kimi qeyd edirik); “thin” sözündə “th” hərfləşməsi (iki hərfləşmə) tək bir səs üçün dayanır (bu səsin fonetik yazılışını “θ” kimi qeyd edirik); “time” sözündə “i” hərfi səs birləşməsi adlanan diftonq üçün dayanır (bu səsin fonetik yazılışını “ai” kimi qeyd edirik). M.Montqomeri həmmüəlliflərlə birlikdə yazdığı “İngilis ədəbiyyatı öyrənən tələbələr üçün təkmilləşdirilmiş oxuma bacarıqları” kitabında fonetik yazıdan istifadə edərək səslərdən yaranan sözü bu yolla təqdim etməyin və sözün fonetik quruluşu ilə sözün hərfləşməsini müqayisə etməyin mümkünlüyünü belə qeyd edir: [2, s.117]

Hərfləşmə: thing queen come

Fonetik quruluş: θɪŋ kwi:n kʌm

Bu bölmədə bizi yazıdan çox sözlərin fonetik quruluşu maraqlandırır. Dildə istifadə olunan fərqli səslərin nisbətən az sayına görə şeirin mətninin səsləri bizim oxuduğumuz kimi qaçınılmaz

olaraq mövcud olur və təkrarlanır. Onlar belə etdikcə dəyişmələrin və təkrarlanmaların kaleydoskopunu yaradırlar.

Bir fonem şeirdə alliterasiya və assonans yaradır. Bir fonemin təkrarlanması hesabına başa gələn bu poetik ahəngləşmələr əslində ya sait (assonans), ya da samit səslərin (alliterasiya) təkrarı ilə şeirin mətninə xüsusi canlılıq, obrazlılıq və ritmiklik gətirir. Təkrarlanmaqla səslərin formalaşdığı obraz fonoloji vahidlərin linqvopoetik imkanlarından xəbər verir. Aşağıdakı Nəsimiyə məxsus qəzəl nümunəsində “c” foneminin təkrarı hesabına alliterasiya yaranmışdır.

Canımın, cana, vüsalın can içində canıdır,

Cana canü cana canü canü həm cananıdır.

M.Hüseynovun “Səsin poeziyası” kitabında fonoloji vahidlərin hesabına şeirdə mövcud olan obrazlılığı tərənnüm edərək yazır: “Poeziya dilinə xas olan eyni və ya yaxın məxrəcli müəyyən səslərin sıxlıq dərəcəsiindən asılı olaraq tərənnüm obyektinə poetik münasibət bildirilir, fonoloji vahidlərin şeir vahidlərinə keçid məqamları tez-tez baş verir. Estetik funksiyalı səslər poetik qavrayışın zənginləşməsi ilə müşayiət olunur ki, bu da fonoloji təkrarların yaratdığı üslubi fiqurlara hegemonluq səlahiyyəti verir. Bunun birbaşa nəticəsi kimi düşünülür ki, şeirdə dil fikrin dili, hiss-həyəcanın dili olanda xüsusi möhtəşəmlik qazanır.” [3, s.10]

Fonoloji paralellərin yuxarıdakı geniş izahından aydın olduğu kimi fonoloji paralellizmlər bu və ya digər mənada elə “fonetik paralellər” anlayışını özündə ehtiva edir. Amma şeirdə danışığ səslərini, onların artikulyasiyasını araşdırmaq fikri onların fonetik paralellər yaratma xüsusiyyətlərinə yönəldir.

Fonetik paralellər elə paralellərdir ki, oxucunun diqqətini şeirin müəyyən ünsürünə çəkmək üçün təkrarlanan müəyyən fonetik quruluşlardır. Bundan başqa şeirə tək cə qafiyə məqsədləri üçün misralar daxilində musiqili keyfiyyət gətirməklə yanaşı, həm də paralelləşmiş sözlər arasında mikroskopik uyğunluğa diqqəti çəkməkdə kömək edir. P.B. Şellinin “Ode to West Wind” şeirində şair “Oh! Wild West Wind” ifadəsində tətbiq etdiyi fonetik quruluşda tək cə /w/ səsi yox, həm də CVCC (samit-sait-samit-samit) heca quruluşu da təkrarlanır. Sait kənar yerləri tutan samitlər arasındakı mərkəzi mövqeni tutur. /w/ iki samit səslə izlənen saitle dərhal izlənilir. “wild” sözü /a:/ saitindən ibarətdir, “west” /e/ və “wind” /i:/ saitindən ibarətdir. Üç saitin hamısı bir kəsin müqayisədə fərqli tələffüz etdiyi uzun saitdir. /a:/ arxa səsdür, /e/ yarı qapalı ön səsdür, /i:/qapalı ön səsdür. Saitləri tələffüz edərkən hər bir kəs ardıcıl olaraq dilin arxa açıq mövqedən ön qapalı mövqeyə hərəkət etdiyini başa düşə bilər. Belə ki, bu küləyin nərildəyən səsinə xatırlada bilər. [7]

Villiam Bleykin aşağıdakı “Zəhər ağacı” (A poison tree) adlı şeir nümunəsindəki fonetik paralellərə nəzər salaq.

And I watered it in fears.

Night and morning with my tears;

And I sunned it with my smiles,

And with soft deceitful wiles. [1, s.20]

Şeirdə sintakik və semantik paralellərlə yanaşı fonetik paralellərə də rast gəlirik. “Fears”, “tears”, “ smiles” və “wiles” sözləri misraların sonlarında eyni fonetik sonluqlarla bitir. “s” və “es” şəkilçilərinin allamorfları /s/, /z/ və /iz/. Əgər bu şəkilçilər kar ploziv samitlərdən sonra gəlsə, /s/ kimi tələffüz edilir. Onlar cingiltili ploziv samitlərdən sonra /z/, affrikativlərdən sonra isə /iz/ kimi tələffüz edilir. Nümunələrdə səkilçi /r/ və /l/ səslərindən sonra gəlir. Bu səslər cingiltili, novlu, dil-diş səsləri olduğu üçün /z/ kimi tələffüz edilir.

Samitlər səslər qafiyəyə və şeirin sürətinə təsir edir.

Samit klasterlər qrupu bəzən dilin dairəvi hərəkətini çətinləşdirir və şeirin sürətini azaldır. Məsələn, “slosh froth briskly”

Digər tərəfdən açıq hecaların ardıcılığı (1 samit və 1 sait hecalarla) ilə şeir daha tez deyilə bilər. Məsələn, “la, la, la, la”.

Q.M. Hopkinsin “Duns Scotus's Oxford” şeirindəki aşağıdakı misrada samit klasterləri misra boyunca bizim tələsik oxumağımızın qarşısını alır. Beləliklə, biz dayanmalı və onun komponentlərinin hər birini tamamlayır:

“Cuckoo-echoing, bell-swarmèd, lark charmèd, rook racked, river-rounded.”

Fonetik parallel quruluş sait və samit səslər hesabına yarana bilər. Onlar da öz növbəsində müəyyən növlərə bölünərək araşdırıla bilər. Azərbaycan dilində sait səslər yaranma yerinə görə dilarxası (a, ı, o, u) – dilönü (ə, i, ö, ü, (dilortası –e)) , ağız boşluğunun yerinə görə açıq (a, o, e, ə, ö) – qapalı (ı, i, u, ü) , damaq və dodağa görə damaq (a, ı, e, ə, i), dodaq samitləri (o, u, ö, ü) kimi bölünür. İngilis dilində isə sait səslər dilin hərəkətinə görə ön, mərkəzi, arxa, dilin qalxıb-düşməsinə görə yüksək, orta, alçaq övə yaxud açıq-qapalı saitlər vardır. İngilis dilində avazına görə təkavazlı (monofonq), cütavazlı (diftonq) və üçavazlı (triftonq) sait səslər mövcuddur. Amma Azərbaycan dilində səs uzanması kimi göstərilir. Diftonqlaşma birinci səs açıq və ikincisi qapalı və ya əksi olmaqla mövcud olduğu qeyd edilir.

Azərbaycan dilində samit səslər isə yaranma yerinə görə boğaz, dilarxası, dilortası, dodaq, dil-diş samitləri, tələffüz üzvlərinin iştirakına görə kipləşən- novlu, küy, səda və tona görə karingilti-sonor samitlər olur. İngilis dilində isə yenə də karingilti, artikulyasiya tərzinə görə (ploziv, affrikat, frikat, nazal, lateral, aproksimant), artikulyasiya yerinə görə (qoşadodaq, dodaq-diş, diş, diş yuvası, damaq-diş yuvası, damaq, yumşaq damaq və qırtlaq) bölünürlər. Təbii olaraq həm sait səslər, həm samit səslər Azərbaycan və ingilis dilində kifayət qədər fərqlənir, bu isə oxşar fonetik quruluş olması ehtimalını heçə endirir. [4 ; 5]

Dilimizin səs sistemindəki hər bir fonoloji vahid şeir mətnində poetik səslənmə çalarlarına malik olmağı dilin fonetik imkanlarından istifadə üsulları hesabına başa gələ bilər. Azərbaycan dilində fonetik parallel quruluşu açmaq üçün aşağıdakı şeir nümunəsinə nəzər salaq:

Aşığı çaşsa, dildə "qar"a "qar" qalar,
Dağlar sinəsində qara qar qalar,
Gəştə çıxsa ərşə qara qarğalar,
Çalar qanadların, ay eylər qıj-qıj!

Aşığı Ələskərin “Ay eylər qıj-qıj” adlı dodaqdəyməz nümunəsindəki artikulyasiya yerinə görə dodaqların bir-birinə dəyməməsi ilə yaranan samit səslərin təkrarından qurulmuşdur. Nəzərə alsaq ki, sait səslər ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən yaranır, o zaman şeirdəki samit səslərin növlərinə baxsaq. Şeirdəki “d, q, g, ç, s, ş, x, l, n, r, ğ” sait səslərdir. Şeirdə dodaq səs yuvasında tələffüz edilən beş samit səsdən (p, b, m, f, v) istifadə olunmamışdır. Bu şeir tipləri Azərbaycan dili üçün xarakterikdir.

Nəticə

Yuxarıdakı deyilənlərdən məlum olur ki, fonoloji paralelizmlərin poeziyada əsas qafiyə, alliterasiya, assonans və səs ahəngləşmələri yaradır. Bunlar isə fonetik və fonoloji vahidlərin hesabına başa gəlir. Yəni başqa sözlə desək, fonoloji paralelizmlər fonetik vahidləri özündə ehtiva edir, onlar şeirdə bir-biri ilə sıx əlaqədə olurlar. Eynicinsli və ya müxtəlif sait və samit səslərin təkrarı ilə formalaşan fonetik paralel quruluş qafiyə, assonans, alliterasiya və başqa səs ahəngləşmələri yaradaraq fonoloji paralelizmləri yaradır və onu gücləndirir. Ayrı- ayrı sait və samit səslərin şeirdə fərqlənməsi bizi fonemlərə yönlədirir, bu isə özlüyündə fonologiyanın mövzusu olub fonoloji paralelizmlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Nəticə olaraq, bizim “fonetik paralelizmlər”, “fonetik paralel quruluş” adlandırdığımız anlayışlar əslində fonoloji paralelizmləri yaradır və onun tərkibində mövcud olur.

Ədəbiyyat

1. İ saxanlı H. “Poetik tərcümələr”, Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2005, 309 p.
2. Martin Montgomery, Alan Durant, Nigel Fabb, Sarah Mills, 2000, *Ways of Reading: Advanced Reading Skills for Students of English Literature*, London and New York/ 2nd edition.
3. Məhərrəm Hüseynov, Səsin poeziyası, Bakı, 2010, 318 səh.
4. Mübariz Yusifov, Azərbaycan dili fonetikasının əsasları, Bakı, 2012, 320 səh, “Elm və Təhsil”.
5. Peter Roach, English Phonetics and Phonology, UK, 1991, 262 p, Cambridge University Press.
6. Şirvani Ədilli, Azərbaycan şeirində forma məsələləri, Bakı, 2014, 144 səh, “Elm və Təhsil”.
7. <https://pdfslide.net/documents/chapter-three-the-use-of-parallelism-31-2016-06-09-geoffrey-n-leech.html>